

Roskilde i 11. og 12. århundrede

Topografiske forhold

Roskildes middelalderlige bymidte med torvet og hovedparten af sognekirkerne ligger på kanten af et moræneplateau, der hæver sig 40–45 moh. Herfra er der et relativt stejlt terrænfald mod fjorden, som ligger ca. 700 m mod nord. Byen afgrænses både mod øst og vest af langstrakte vådområder, der afvander plateauet, og har skåret sig dybt ned i bakken i retning mod stranden. Grundvandsspejlet står overalt i byen temmelig nær overfladen, og bymidten har været præget af vandlidende arealer. Der er flere steder påvist fugtige lavninger, der hurtigt er blevet fyldt op, efterhånden som arealerne er inddraget til bebyggelse (Andersen et al. 1986; Koch 2000). I den sydlige udkant af byen har der indtil 1800-årene været sumpede områder og kær, som formentlig repræsenterer de oprindelige forhold i hele byområdet.

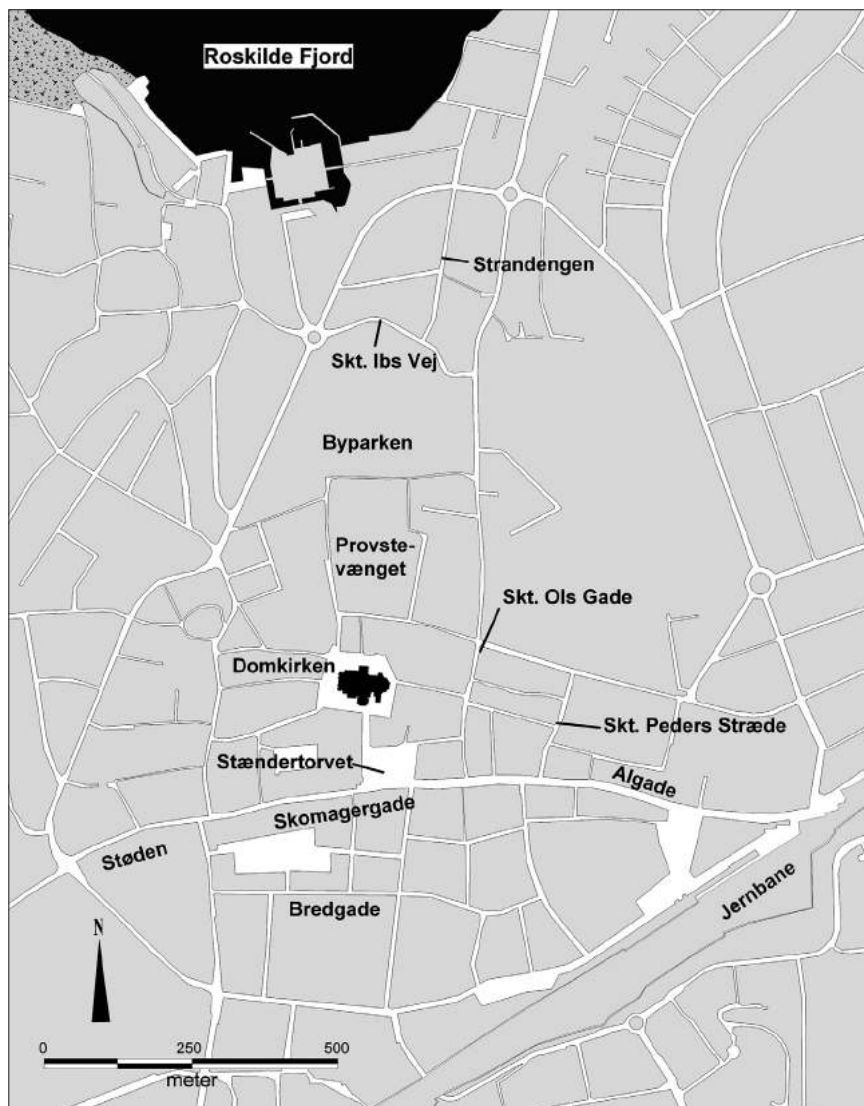
Domkirken ligger i den nordlige del af bykernen, hvor bakkehældet mod fjorden er mest markant. Af bakken udspringer adskillige større og mindre kildevæld, og vandmængden har været tilstrækkelig til at drive mellem seks og otte vandmøller, der kendes gennem skriftlige kilder siden slutningen af 13. århundrede.

På strandvolden nedenfor bakken lå byens anløbsplads, Vindeboder, med egen sognekirke. Fra slutningen af 1800-tallet blev de lavtliggende arealer nærmest stranden gradvist bebygget med boliger. I den sammenhæng skete omfattende terrænændringer, dels ved afgravning og planering, dels ved opfyldning af vådområderne inderst på strandengen. Store arealer har derfor ligget lavere end i dag, næppe mere end 1–2 m over havet, og har været ubebyggede.

Kildegrundlag

Sagn og myter

Roskildes opståen er traditionelt knyttet til kongemagten. I Lejrekrøniken fra 1100-tallet gengives sagnet om kong Ro, der anlagde en by ved fjordkysten, hvor der var en dejlig kilde. Byens navn blev Roskilde. Mens kong Ro er en mytisk skikkelse, er der anderledes sikre belæg for kong Harald Blåtands eksistens i 900-tallet, og han er tildelt rollen som grundlægger af Roskildes første kirke af Adam af Bremen (Adam af Bremen:91 f). Ifølge Adam blev Harald – efter sin død – af sine mænd ført til Roskilde og begravet i den kirke, som han havde fået opført til den hellige Trefoldigheds ære. Hvis Harald Blåtand byggede kirke i Roskilde, må den være opført mellem 965 og 980'erne. Det er den almindelige opfattelse, at den må have været opført af træ på den plads, hvor Roskilde Domkirke ligger i dag. I Roskildekrøniken nævnes nemlig, at Knud den Store lod Ulf Jarl dræbe i Roskilde kirke: «Hans [Ulf Jarl] hustru Estrid gav ham en ærefuld begravelse, og i stedet for trækirken byggede hun en kirke

Figur 1. Roskildes centrale del anno 2007. Tegning Cille Krause.

af sten...» (Roskildekrøniken 1979:17).¹ Undersøgelser i 1892 under en del af domkirkens gulv viste ingen spor af en trækirke. Til gengæld var der rester af to frådstensbygninger, hvor af den yngste var en treskibet basilika fra ca. 1080 (Danmarks Kirker III, 3. Bd.:1284 f; M. Andersen 1992:126 ff). Den ældste bygningsrest har ikke kunnet rekonstrueres og er ikke dateret nærmere end t.a.q. 1080.

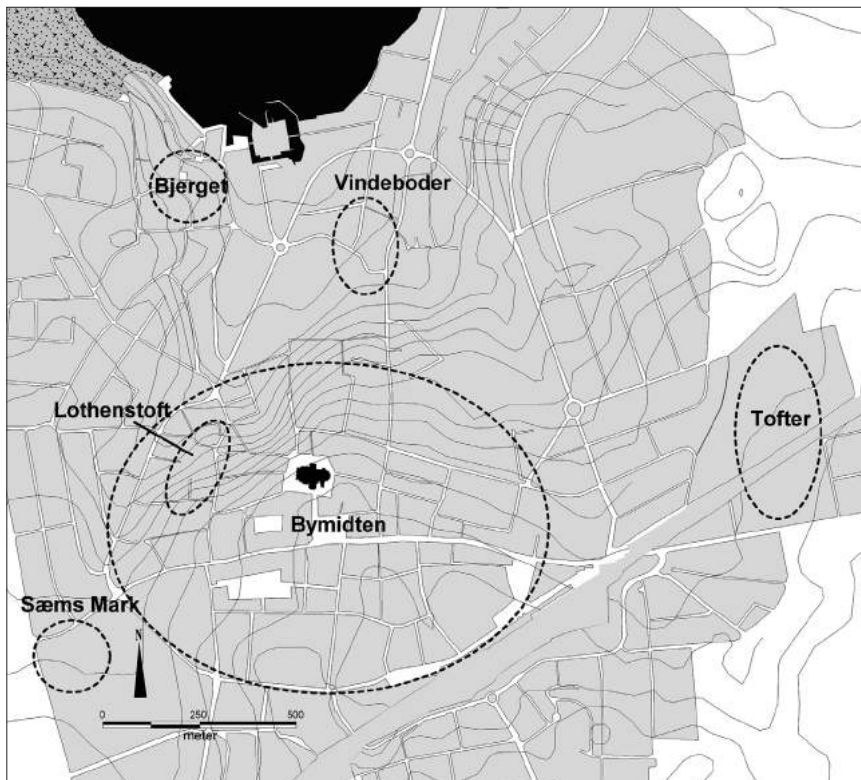
I Roskilde Domkirkes kor findes fire pillegrave, af hvilke den ene tilskrives Harald Blåtand. I modsætning til de tre andre er der imidlertid ingen knogler i Haralds pille. Hvor de er blevet af vides ikke, og der er rejst tvivl om, hvorvidt de nogensinde har været der (Lund 1998:13

ff). Historikeren Niels Lund har argumenteret for, at Adam af Bremens sammenkædning af Harald Blåtand og Roskilde skal ses som et kirkepolitisk indlæg i samtidens kamp mellem konkurrerende bispesæder. Han mener med andre ord, at der er tale om en opdigtet sammenhæng, en litterær konstruktion uden hold i virkeligheden (Lund 1998:73).

Historiske kilder

I Roskilde kendes tre stednavne, som kunne indikere en landsby som forløber for bydannelsen (fig. 2). *Sæms Mark* angives på et kort fra 1677 som et område udenfor den vestlige byport, mens arealet på senere kort benævnes *Sæms Have*. *Sæm* er sammensat af forleddet *Sæ-* i betydningen sø, mens efterleddet er *-heim* dvs. «hjem» eller «bygd» (Jørgensen 1986:36 ff). Stednavnetypen er opstået i jernalderen, men der er ingen arkæologiske vidnesbyrd om en bebyggelse i området.²

I 1286 omtales gården *Lothenstoft*, som beliggende i Skt. Mortens sogn (Danmarks Riges Breve 2. Rk., 3. Bd., nr. 206). Forleddet er et mandsnavn, mens efterleddet *-toft* er betegnelsen for det bebyggede areal på en middelalderlig bondegård (Jørgensen 1986:38).³ Skt. Mortens sogn har ligget i den nordvestlige del af middelalderbyen, men den nærmere afgrænsning af sognet er ukendt. Terrænet i området er præget af den markante skråning fra domkirken mod nordvest, men sognet kan i teorien have strakt sig et stykke vej mod syd, hvor terrænfaldet er mindre udtalt. *Lothenstoft* nævnes kun denne ene gang og er ikke påvist arkæologisk.

Figur 2. Stednavne nævnt i teksten. Tegning Cille Krause.

Omtrent 500 m øst for den østlige byport i middelalderbyen befandt sig i 1801 et markareal, der benævntes *Tøfter*. Betydningen er den samme som for *Lothenstoft*. Hvor gammelt navnet er, og om det henviser til en nedlagt gård, er uvist. Der foreligger ingen arkæologiske fund eller oplysninger fra området.

Den ældste gengivelse af stednavnet Roskilde findes i et dokument fra 1022 vedrørende et mageskifte mellem Knud den Store og Ely kloster nær Cambridge. Blandt vidnerne var «Gerbrand af Roskilde stift iblandt danernes folk» (Danmarks Riges Breve, 1. rk., 1. og 2. bd., nr. 411). Snart efter optræder bynavnet på mønter præget i Knud den Stores regeringstid (1018–1035) (Haugberg 1900).

Af egentlig bytopografisk værdi er kun få af de berettende kilder. Adam af Bremen, der forfattede sit værk omkring 1070, nævner, at Sjællands «...største by er Roskilde, danernes kongesæde» (1930:249). Yderligere oplysninger om lokaliteten gives ikke. Roskildekrøniken er nedfældet omkring 1140. Her gengives Adam af Bremens oplysning om Harald Blåtands begravelse i Roskilde, og det nævnes, at det var biskop Svend Nordmand (1074–1088) «Som opbyggede Roskilde kirke som fra grunden» og «byggede et kloster af sten til brødrene» (Roskildekrøniken 1979:20).⁴ Senere opførte biskop Arnold (1088–1124) «en mur af sten omkring klosteret i Roskilde» (Roskildekrøniken 1979:23).

Saxos berømte skrift, *Danmarks Riges Krønike* fra ca. 1200, rummer flere efterretninger om byen. Haraldsborg, et voldsted anlagt ved fjorden i første halvdel af 1100-tallet, nævnes i forbindelse med magtkampene indenfor Svend Estridsens efterslægt, ligesom Saxo anfører, at Svend Grathe omkransede byen med vold og grav omkring 1150 under borgerkrigen med Knud Magnussøn (Saxo:bd. 3:27). Saxos beskrivelse af 'blodgildet i Roskilde' i august 1157 inddrages hyppigt som argument for placeringen af kongsgården i byen, nemlig vest for domkirken (Saxo:bd. 3:69).

Mere præcise oplysninger om byens indretning fås gennem overleverede breve, der vedrører ejendomshandler og godsgaver. F.eks. stadfæstede biskop Absalon af Roskilde i 1178 Æbelholt klostres besiddelse af «...gården i staden Roskilde med huse og dens indhegnede område...» (Danmarks Riges Breve 1. rk., 3. bd.:nr. 78). Hvor gården lå i byen meddeles desværre ikke. Imidlertid stammer langt størstedelen af disse kilder fra 1200-årene og senere, og er derfor irrelevante i nærværende sammenhæng.

Arkæologiske kilder

Frem til 1977 havde Roskilde Museum ikke en egentlig selvstændig arkæologisk virksomhed. Udgravninger – som hverken var talrige eller omfattende – blev foretaget af Nationalmuseet i København. Man fokuserede på kirkerne (f.eks. Mathiessen 1920; Mathiessen 1932; Schultz 1936; Fyhn 1952; Olsen 1961; 1962), mens grunde og gader sjældnere havde bevågenhed (Stiesdahl 1952). Det forsøgte Roskilde Museums leder fra 1938 til 1978, Niels A. Christiansen, efter bedste evne at råde bod på, ved på egen hånd at indsamle så mange oplysninger om byens fortid som muligt ved jævnligt at opsøge byggepladser og gravearbejder i byens gader. Roskilde Museum rummer en relativt stor samling af middelalderlige genstande, som er fremkommet på denne måde eller er blevet indleveret af tilfældige findere. Oplysninger om fundenes herkomst er sjældent særlig præcise, hvorfor deres videnskabelige anvendelighed er begrænset. Det er dog Christiansens fortjeneste, at byvolden blev dokumenteret for første gang i 1953, og hans iagttagelser ved gravearbejder i gaderne bidrog med oplysninger om vejbelægninger,

bygningsrester og kulturlagenes mægtighed og sammensætning (Christiansen 1950).⁵ I 1960'erne og 1970'erne blev museet desuden godt hjulpet af Roskilde Arkæologiklub. På frivillig basis udgravede og registrerede arkæologiklubbens medlemmer så mange anlægsspor, som det var praktisk muligt i forbindelse med de omfattende nedrivninger af gamle huse i middelalderbyen.⁶

I 1977 begyndte Roskilde Museum sin selvstændige arkæologiske virksomhed, der fra begyndelsen var fokuseret på byens ældste historie (Birkebæk 2004:101 ff). En ny lovgivning for nødudgravninger øgede antallet af arkæologiske undersøgelser markant, og faguddannet bemanding hævede resultaternes videnskabelige niveau. Siden 1977 har museet forestået mere end 130 arkæologiske udgravninger – større og mindre – i middelalderbyen Roskilde. De arkæologisk baserede udsagn vil blive behandlet i det følgende.

Roskildes udvikling i 1000–1100-årene på arkæologisk baggrund

Grundlæggelsestidspunktet

Indenfor middelalderbyens rammer kendes fund fra flere perioder af oldtiden. Nær stranden er fundet rester af ca. 6000 år gamle bopladser fra ertebølletid, og tæt vest for domkirken har ligget en storstensgrav fra yngre stenalder. Bronzealderen er repræsenteret ved affaldsgruber flere steder i bymidten, ligesom Skt. Jørgensbjerg Kirke er opført ovenpå en gravhøj fra denne periode (Olsen 1961:32 ff). Fra jernalderen kendes kun to løsfund: en bronzefibel fra ældre romertid i Provstevænget (Christensen 1992:30) og fra ældre germanertid stammer en guldrakate, der blev fundet ved Skt. Ibs Vej (Ulriksen 2000:fig. 44).

Vikingetiden før år 1000 er repræsenteret ved en håndfuld metalgenstande, der er fremkommet spredt indenfor byområdet (fig. 3). Det drejer sig om en trefliget bronzefibel i en blanding af borre- og jellingstil fra 900-tallet (Maixner 2005:kat. 377) og to fibler af terslevtype (terslevimitationer) fra anden halvdel af 900-tallet (Birkebæk 1992:78). En dupsko til en sværdskede hører til i 10. århundrede⁷, en snoet armrings af bronze er formentlig også fra anden halvdel af 900-årene, mens en korsmaljefibel har en bred dateringsramme i 9.–11. århundrede (Lindahl 1985:fig. 6; Ulriksen 2005).⁸ Hertil kommer en enkelt kufisk mønt, der formentlig er slået i 900-tallet, men denne mønttype har en lang omløbstid i Danmark og forekommer bl.a. i skattefund efter år 1000.⁹

Roskilde har også bidraget med genstande fra andre fundkategorier, der kendes fra vikingetidens bebyggelser. Det drejer sig om trelags enkeltkamme af ben og tak, koniske tenvægte af brændt ler, genstande af klæbersten samt østersøkeramik. Der er imidlertid tale om typer, som forekommer på begge sider af år 1000. For kammenes vedkommende drejer det sig i overvejende grad om udformninger, som netop karakteriserer 1000–1100-tallet, dvs. relativt korte kamme med smalle skinner (Ulriksen 2000:fig. 22). Der kendes også eksemplarer, hvor skinnerne er bredere og med krummet ryg. De adskiller sig dog fra 9.–10. århundredes brede kamme ved enten at være samlet med bronzenitter og/eller ved deres dekoration. Koniske tenvægte af ler kendes fra 9. århundrede, men er ikke mindst typiske for 10. århundrede, og formen fandt endnu anvendelse i begyndelsen af middelalderen. For genstande af klæbersten – kar, støbeforme, linesynk, tenvægte – gælder, at dateringsrammen for danske fund typisk sættes til «vikingetid» inklusive hele 11. århundrede. Hvornår klæberstenskarret

Figur 3. Fundspredning i vikingetid frem til 1100. Krydser angiver fund ældre end år 1000. De tonede områder dækker fund fra 11. århundrede. Tegning Cille Krause.

introduceredes er ikke helt klart. I Ribe er stenarten fundet på markedspladsen i lag G fra ca. 800 til ca. 820 (Feveile & Jensen 2000:20), men det er generelt vanskeligt at tegne et klart billede af kronologien og en eventuel gradvist større udbredelse fra Jylland og østover i det danske område i vikingetidens løb (Ulriksen 2004:fig. 6; Sindbæk 2005:fig. 6.6.). Den svage kronologiske basis skyldes, at genstandsmaterialet fra sluttede anlæg, der er fremkommet på de i øvrigt ganske mange vikingetidsbopladser, som er undersøgt i de seneste 30–35 år, i langt

overvejende grad er keramik. Og vikingetidskeramik kan (endnu) ikke anvendes til en finere kronologisk opdeling af tidsrummet 700–1000. Det bringer os frem til østersøkeramikken, som har voldt mangen en sydsandinavisk arkæolog hovedbrud. Til trods for at denne keramikform har en dominerende plads i fundbilledet på bopladser og tidlige bydannelser i vikingetidens Østdanmark, og selvom de karakteristiske randudformninger og varierende dekorationselementer umiddelbart synes at indbyde til opstilling af finkronologi, er det endnu ikke lykkedes på en overbevisende måde (f.eks. Roslund 2001). Det står end ikke helt klart, hvornår østersøkeramikken introduceredes, eller hvornår den blev dominerende. Den almindeligt accepterede antagelse, at det skete i 900-tallet, beror mere på en fornemmelse end på videnskabelig analyse. Den slaviske keramik, som østersøkeramikken udspringer af, er behandlet grundigt i Tyskland og Polen gennem mere end 50 år, men den opstillede kronologiske sekvens på tre hovedperioder, byder på nogle gevaldige dateringsmæssige overlap for adskillige kartyper (f.eks. Schuldt 1956; Brather 1996; Dworaczyk 2003). Der er således ikke entydig hjælp at hente syd for Østersøen, når det gælder østersøkeramikens kronologi i Danmark.

At Roskilde har eksisteret kort efter år 1000 bevidnes gennem omtalen af bisp Gerbrand i 1022 og Knud den Stores mønter med Roskildes navn. I 1020'erne har Roskilde – om ikke andet – rummet en domkirke med tilknyttet bispegård og en kongsgård/udmøntningssted. Det er muligt, at bydannelsen er sket nogle årtier før, hvis man skeler til Roskildes søsterby Lund. De to byer har en række lighedspunkter, når man ser på deres udvikling i 11.–12. århundrede. Det er derfor ikke utænkeligt, at Lunds etablering i 990'erne er blevet fulgt op med grundlæggelsen af Roskilde, men præcis hvornår kan ikke afgøres. I Roskilde savnes udgravninger med uforstyrrede, fundførende lag, der samtidig indeholder velbevaret træ til præcis dendrodatering.

Uanset på hvilken side af årtusindskiftet Roskilde blev etableret, er der ingen tvivl om, at der er tale om en kongelig anlæggelse. De arkæologiske kilder kan ikke godtgøre tilstedeværelsen af en oprindelig bebyggelse – handelsplads eller gård/landsby – på stedet forud for Roskildes grundlæggelse. Det er muligt, at området har været ubebygget, måske fordi det har fungeret som samlingssted – et ting – i de foregående århundreder.¹⁰ Med udgangspunkt i Adam af Bremens udsagn har Frank Birkebæk argumenteret for, at Harald Blåtand grundlagde Roskilde. Det er Birkebæks opfattelse, at Harald valgte lokaliteten, fordi den lå nær Lejre, som var høvdinge- eller kongesæde og kultsted fra 400-årene til anden halvdel af 900-tallet (Birkebæk 1992:56 ff).

Jeg har selv foreslået, at Roskilde kunne være et gammelt kultsted fra ældre germansk jernalder, der mistede al eller nogen betydning ved Lejres etablering. Teorien er, at Roskilde endnu i vikingetiden havde en plads i den lokale bevidsthed som oldgammelt helligsted, hvilket kunne være den direkte årsag til, at kongen – formentlig Svend Tveskæg – valgte Roskilde frem for nogen anden lokalitet, da det unge kristne kongedømme skulle manifestere sig i landskabet. For at styrke indtrykket af, at den kristne konge havde adkomst til magten, har man revitaliseret en gammel central lokalitet og forbundet sig med forfædrenes sæd og skik (Ulriksen 2000:190 ff).

Under alle omstændigheder er Roskildes topografiske placering et afgørende brud med vikingetidens høvdingegårde, der typisk var anlagt i god afstand til kysterne. Valget af den højtliggende bakkeknode er sket ud fra et ønske om at markere den nye magtakse i samfundet: kongen og kirken.

11. århundrede

De arkæologiske spor efter 1000-tallets Roskilde er fremkommet indenfor et areal på 50–60 hektar (fig. 3). Fundmaterialet omfatter mønter, klæbersten, smykker og koniske tenvægte af brændt ler. Smykker i ernesstil, enkeltkamme af ben/tak og østersøkeramik optræder både i 11. og 12. århundrede og er derfor ikke medregnet.

Af byens 15 middelalderkirker kan seks på det foreliggende grundlag henføres til 1000-årene. De øvrige eksisterede med sikkerhed i 1100-tallet, og det kan ikke afvises, at de ligeledes har haft forgængere. De seks 1000-tals kirker fordeler sig meget lig fundspredningen fra 11. århundrede, nemlig i en bred nord–sydlig bane fra bykernens sydende til stranden.

På Skt. Jørgensbjerg, der i middelalderen blot hed Bjerget, var den første frådstenskirke viet til Skt. Clemens og blev opført ca. 1035 (Olsen 1961; Becker 1981). Kirken blev dog nedrevet og en ny og større bygget før år 1100, og det er den bygning, som står i dag. I Vindeboder er kirkeskibet af Skt. Ibs bevaret, mens resten af frådstensbygningen er blevet nedrevet i 1800-tallet. En udgravning i gulvet har vist, at den har haft en træbygget forgænger, som må være opført i 1000-årene (Olsen 1962). Domkirkens bygningshistorie er allerede nævnt ovenfor. Vor Frue Kirke står endnu, dog i stærkt ombygget skikkelse, men arkæologiske undersøgelser har afsløret en treskibet pillebasilika af frådsten fra 1000-årene (Danmarks Kirker III, Københavns Amt:1. bd.). Saxo gav biskop Svend Nordmand¹¹ æren for byggeriet, men 16 mønter fra en begravelse på kirkegården, der dateres til ca. 1060, viser, at der allerede stod en kirke på det tidspunkt. Den nedrevne Skt. Laurentii kirke på Stændertorvet er undersøgt i flere omgange, men selve ruinen kan ikke føres længere tilbage end første fjerdedel af 12. århundrede (Mathiesen 1932; Danmarks Kirker III, Københavns Amt:1. bd.; Koch 2000). Imidlertid har fundamentet til denne kirke ødelagt ældre begravelse, som må høre til en forgænger opført i 1000-årene (Ulriksen 1994:16; Koch 2000:55). Samme forhold gør sig gældende for den nedrevne Skt. Mikkel's kirke i Algade (Engberg 1981a).

Verdslige bygninger fra 11. århundrede er stort set fraværende i det arkæologiske materiale. I Bredgade 28–30 er dog udgravet et parti af en vægrende fra en bygning (Andersen et al. 1986). I Bredgade 5–7 er undersøgt tre gruber, der er publiceret under betegnelsen grubehuse (Engberg & Frederiksen 1979). Sammenlignet med grubehuse fra andre lokaliteter, der kan dateres til 10.–11. århundrede, er eksemplerne fra Bredgade 5–7 tvivlsomme. To af gruberne savner spor af en tagkonstruktion, mens stolpehullerne i den tredje mildt sagt er placeret meget utraditionelt. Samme forhold gør sig gældende for tre gruber i Byparken, der ligeledes foreslås som værende huse (Engberg 1981b:26 ff), men hvor de afgørende spor efter tagkonstruktionen mangler.

Ved apsis af Skt. Laurentii kirke – men helt uafhængigt heraf – blev i 1998 udgravet en kraftig stolpe, omgivet af et plankeværk og dendrodateret til ca. 1060 (Eriksen 1998). Udgraveren har foreslået, at der enten er tale om en klokkestabel eller et torvekors (Koch 2000:56 f). Det sidste er ikke umuligt, da udgravningen også blotlagde en brolægning af flintesten syd for kirkeruinen, der afgrænsedes af et stolpehegn mod nord. Stratigrafiske iagttagelser godtgjorde, at brolægningen var ældre end kirkegården. Fra brolægningen blev fremdraget to vægtlodder af bly, og den var anlagt ovenpå et 'møddingslag', som antages at stamme fra omkring år 1000 (Koch 2000:55). Brolægningen er tolket som den ældste torveplads i det område, der, i stadsretten fra 1268, angives som den vestligste ende af torvegaden.¹²

I den strandnære del af byområdet, der i slutningen af 1200-tallet benævntes 'Vindeboder', er undersøgt en mindre del af byens anløbsplads. Mindre undersøgelser har påvist spor indenfor et område på ca. 180x160 m ved Skt. Ibs kirke samt vest og syd herfor (Engberg 1981b; Ulriksen 2000). Anløbspladsen har ikke ligget direkte ved havstokken. Den er i stedet anlagt på en strandvold og et let skrånende terræn ca. 200 m fra strandkanten. Det mellemliggende areal var en strandeng, der jævnlige oversvømmedes ved højvande i fjorden. I Vindeboder er fundet affaldsgruber, stolpehuller og enkelte grøfter, men ingen egentlige konstruktioner. Desuden var der et vandløb, som passerede gennem strandvolden til fjorden. Fundene viser, at pladsen har fungeret i 1000–1100-tallet. Der var spor efter kammager, jernhåndtering og bronzestøbning, og man har tydeligvis også drevet både line- og netfiskeri. Af handelsrelaterede genstande var der kun få. Andre fund viste dog, at der har været kontakt til både Norge og det vendiske område i Nordøsttyskland (Ulriksen 2000). Ved strandkanten er hverken brygger eller andre former for havneanlæg blevet påvist. Skibene har ligget for svaj, og er blevet lastet og losset fra pramme eller vogne. Ved udgravning er fundet et langskib fra ca. 1025 og et lastskib fra ca. 1060 (Bill et al. 2000), og i den gamle havbund er fundet talrige tabte genstande, bl.a. rester af et ufærdigt klæberstenskar.

Bebyggelsen Bjerget, det nuværende Skt. Jørgensbjerg, ligger ved kysten, men hævet fra stranden på en 12 m høj klint i den vestlige side af bugten. På toppen af klinten opførtes en kirke i frådsten ca. 1035. Nærheden til kysten og kirkens indvielse til de søfarendes helgen, Sct. Clemens, har naturligt inddraget Bjerget i diskussionen om byens havneplads. Det er ikke blevet mindre nærliggende efter fundet af i alt ni skibsvrag fra 11.–15. århundrede i kort afstand neden for klinten. Imidlertid er kirken det eneste holdepunkt for en bebyggelse i 11. århundrede, og der foreligger endnu ingen arkæologiske spor, der kan bidrage til en afklaring. Bjergets rolle i 1000-årene er endnu gådefuld.

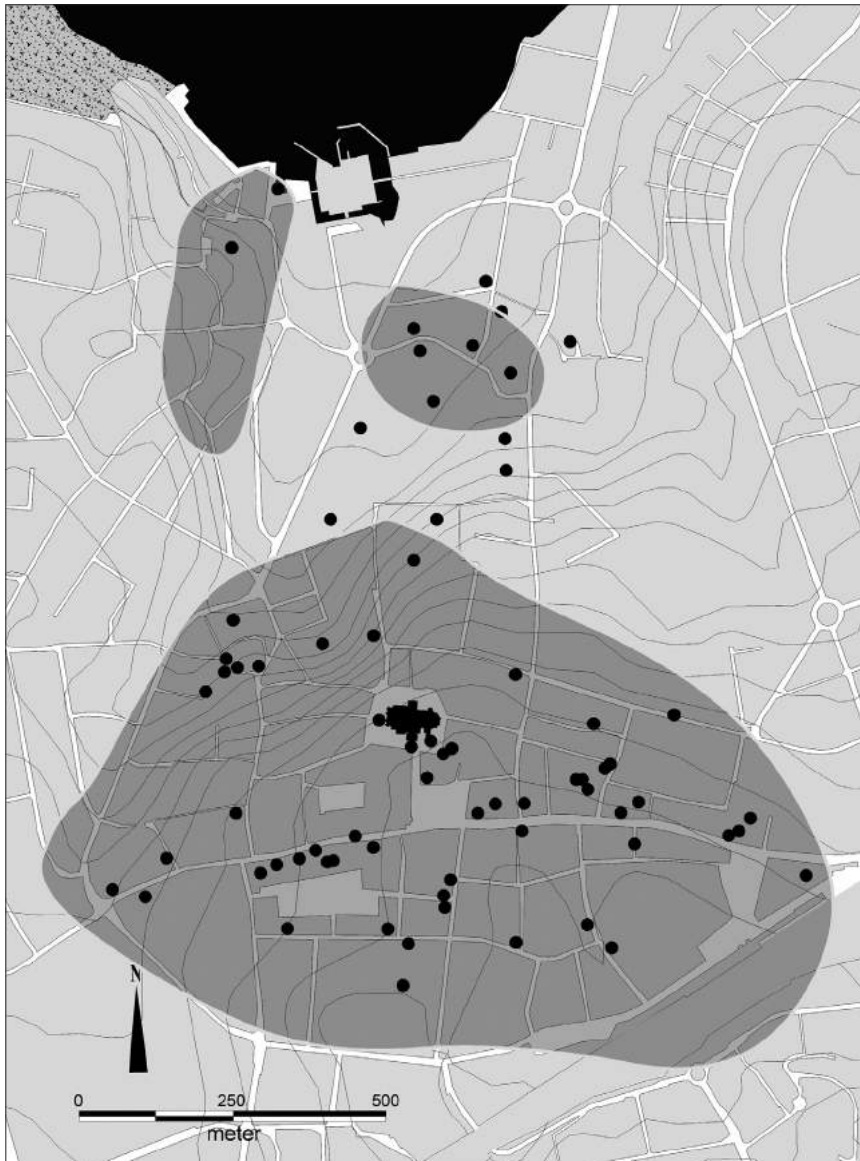
12. århundrede

Allerede omkring 1100 var der sket en magtfor skydning i Roskilde. Med Svend Estridsens død i 1074 var den kongelige tilstedeværelse i byen mindre fremtrædende. I hvert fald synes hans fem sønner og successive efterfølgere ikke at have taget Roskilde til sig på samme måde som faderen. Til gengæld spillede biskoppen øjensynlig en stadig mere central rolle, et forhold der kun blev forstærket i de følgende århundreder. I løbet af 1100-tallet rejstes eller ombyggedes 14 af byens gudshuse, så de alle stod opført i frådsten med status af sognekirke. Domkirken havde ikke eget sogn, og først mod århundredets slutning påbegyndtes transformationen til teglstensskatedral.

På baggrund af fordelingen af mønter, smykker (inkl. urnesstil), kværnsten af granatglimmerskifer, østersøkeramik og enkeltkamme af ben/tak dækkede byområdet (fraregnet Bjerget) et areal på ca. 83 hektar fra Vindeboder i nord til bykernens afgrænsning ved de sumpede strøg i syd (fig. 4).

Hvor stor en del af byen, der reelt har været bebygget, kan ikke afgøres med sikkerhed. Arkæologiske undersøgelser har overvejende bibragt indirekte bebyggelsesspor i form af skelgrøfter, affaldsgruber, brønde og lignende anlæg. De er til gengæld påvist indenfor hele byområdet.

Det er kun få regulære bygningsrester, der kan tidsfæstes til perioden. I den vestlige ende af Støden er undersøgt rester af et lergulv, hvori fandtes østersøkeramik. På gulvfladen var spor

Figur 4. Fundspredning i 12. århundrede. Prikkerne angiver fund af østersøkeramik, mens de tonede områder dækker øvrige fund fra 12. århundrede. Tegning Cille Krause.

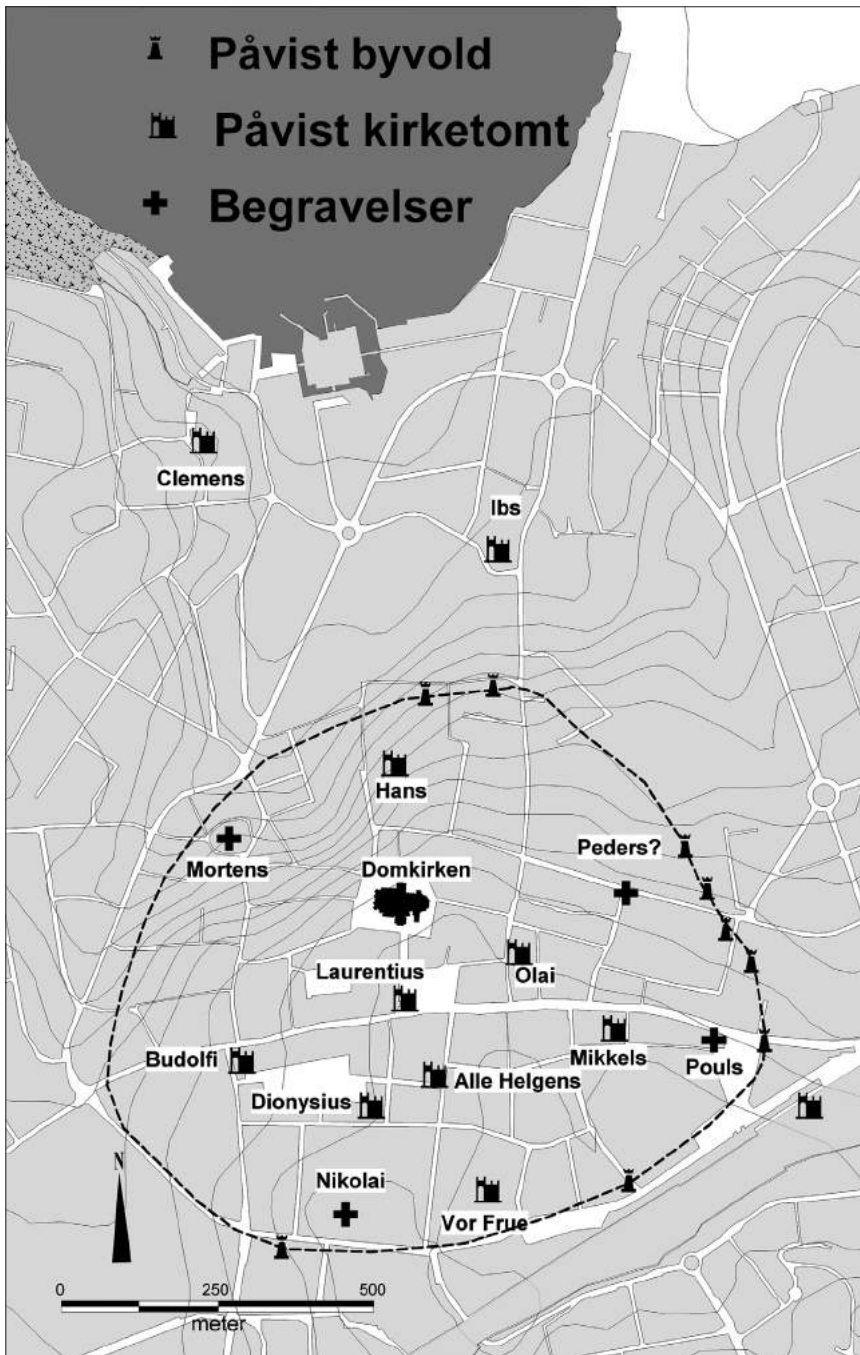
efter en bageovn. Selve vægkonstruktionen kunne ikke påvises på grund af senere forstyrrelser (M. Andersen 1983:28 ff). Øst for domkirken lå bispegården. De ældste spor er fra midten af 1100-tallet, hvor hovedbygningen, der lå nærmest domkirken, blev opført af frådsten (J. Andersen 1999). Med sine 52 meters længde og en bredde på 10,5 m har det givet været den mest anselige bygning i byen.

Også på Bjerget er fundet rester af en bygning fra 1100-tallet (Andersen & Nielsen 2000). Nord for Clemenskirken er udgravet tomten af en stenkælder, der menes opført omkring 1100 og nedrevet igen ca. 1200. I betragtning af at alle stenkirkerne i byen var opført af frådsten, der oven i købet kunne brydes inden for byområdet, er det påfaldende, at kælderen var opført af kampesten.

De arkæologiske udsagn om gaderne giver ikke mange holdepunkter, hvad angår byens udstrækning endsige byplan. I Algade er påvist rester af vejbelægninger af sten, grene og ris fra 1100-tallet. De er typisk bevarede i terrænsænkninger, og har derfor undgået at blive gravet op i forbindelse med en gennemgribende gaderenovering i 1300-tallet. I Skomagergade er ligeledes undersøgt sporadiske brolægninger fra 1100-årene, bl.a. af frådsten, og hvor disse to dele af byens øst–vestgående akse mødes, ved Stændertorvet, har været en flintbrolægning allerede i 11. århundrede.¹³

I mange år har det været den almindelige opfattelse, at Roskilde oprindelig havde en hovedakse, der forløb nord–syd med udgangspunkt i ideen om søhandelen som årsag til byens opkomst. Imidlertid har det også været at betragte som uomgængeligt, at byens hovedakse fra 1200-tallet og frem var øst–vestgående. Torvegaden fra Skt. Laurentii kirke til Skt. Mikkel's kirke var orienteret i denne retning, og dens forlængelser – Støden og Skomagergade mod vest og Algade mod øst – var ikke blot at regne for adelgade, men mandede også ud i hver sin byport. Årsagen til dette skifte i orientering skulle være, at sejladsen gennem den snævre og stedvist grunde fjord var for vanskelig for større handelsskibe, hvorfor søhandelen mistede betydning, og Roskilde blev en indlandsby i 1200-årene (Olsen 1961:3). Bortset fra at søhandelen ikke var årsag til byens etablering, kan denne udlægning af Roskildes topografiske udvikling finde en hvis støtte i fundfordelingen. Fund og kirker fra 11. århundrede ligger i et – ganske vist bredt – nord–sydgående bælte, men allerede i 12. århundrede har den højtliggende bymidte nået sin største udbredelse i øst–vestlig retning. Det skal bemærkes, at de arkæologiske spor i Vindeboder faktisk svinder drastisk ind med udgangen af 1100-tallet, og da de skriftlige kilder for området begynder at flyde i slutningen af 1200-årene, omtales udelukkende gårde, haver og – ikke så sjældent – øde jord. Hvorvidt havneaktiviteterne er flyttet til den vestlige side af bugten på dette tidspunkt kan ikke afgøres for øjeblikket.

1100-årene bragte tre væsentlige bygværker med sig. Som nævnt ovenfor opførtes voldstedet Haraldsborg nær stranden allerede i første tredjedel af århundredet, men arkæologisk er der ingen pålidelige efterretninger om stedet. Meget tyder på, at det hurtigt udspillede sin rolle som fæstning. Det kan meget vel hænge sammen med, at bymidten blev omkranset af vold og grav, ifølge Saxo af kong Svend Grathe, omkring 1150. Byvolden er dokumenteret punktvis mod nord, i øst og mod syd, men den vestlige side ikke er påtruffet (fig. 5). Her giver de topografiske forhold dog gode holdepunkter for linjeføringen. Den er anslået til at have haft en samlet længde på ca. 3 km, omsluttende et areal på ca. 70 hektar. Det er interessant, at volden udelukker en stor del af byområdet, nemlig den strandnære del. Baggrunden har givetvis alene været forsvarsmæssige årsager. Der er intet, der tyder på, at den nordlige del af byområdet har mistet sin status. I stadsretten angives i §1 "...i byen eller indenfor dens vedtagne skel..." (M. Andersen 2000:39), hvilket meget vel kan betyde, at byvolden netop ikke blev anset for bygrænsen, men at «dens vedtagne skel» i det mindste også omfattede Vindeboder. I hvilket omfang bebyggelsen omkring Skt. Clemenskirken på Bjerget henregnedes til byområdet er vanskeligt at afgøre. En – i denne sammenhæng – ret sen kilde fra 1476 tyder dog på, at Bjerget almindeligvis betalte sine afgifter på samme måde som resten af byen (Etting 1992:316 f).

Figur 5. Roskildes kirker og byvold ca. 1150. Tegning Cille Krause.

En tredje institution tilførtes Roskilde i 12. århundrede Til byens sydligste kirke, Vor Frue, knyttedes omkring 1158 et nonnekloster tilhørende cistercienserordenen, som hurtigt blev en meget velhavende stiftelse ikke mindst på grund af biskop Absalons personlige bevågenhed. I Roskildekroniken omtales endnu et kloster in spe. Det angives, at bisp Peder (1124–1134) gav huse og jord ved Skt. Clemenskirken, så der kunne oprettes et munkekloster. Det blev aldrig til noget. Til gengæld var det hér, at hospitalet for de spedalske fandt sin plads.¹⁴

Opsummering

Roskilde blev etableret i årtierne omkring år 1000 som en kongelig grundlæggelse, hvor konge og kirke blev markeret som de centrale magtfaktorer i samfundet. Handelen har som udgangspunkt været underordnet (Ulriksen 2000:176 ff), men bydannelsen har hurtigt tiltrukket håndværksvirksomheden fra de kystbaserede anløbspladser, der lå langs fjorden, og som blev opgivet i løbet af 11. århundrede (Ulriksen 1998).

I 1000-årene rummede Roskilde et bispesæde, en domkirke med tilknyttet kloster til kapitelbrødrene, yderligere mindst fem kirker og en kongsgård. Byens anløbsplads lå i Vindeboder, og kongen slog mønt. Byområdet har udgjort omtrent 65 hektar, og hertil skal lægges bebyggelsen på Bjerget, hvis udstrækning ikke kendes.

Senest i 1100-tallet var yderligere ni sognekirker og en i øvrigt ukendt rundkirke kommet til, et nonnekloster knyttedes til Vor Frue, et voldsted ved fjorden erstattedes af byvolden i midten af århundredet, bispegården rummede en anselig hovedbygning og bispen havde andel i møntslagningen. Kongsgården eksisterede stadig, men kongemagten var mere fraværende end før. Byområdet strakte sig udenfor byvoldens fortifikatorisk betingede forløb og dækkede over 80 hektar eksklusive bebyggelsen på Bjerget. En velovervejede byplan synes der ikke at være tale om, ej heller en kvartermæssig opdeling for forskellige håndværk.

Roskilde nåede allerede indenfor sine første 100 år sin maksimale udstrækning, men bebyggelsen har i en hvis grad været ekstensiv. I 1200-tallet var der således mulighed for etablering af to munkeklostre indenfor byvolden, mens to nonneklostre blev anlagt mellem bymidten og stranden.

Summary

Founded in the decades around the turn of the first millennium Roskilde was a demonstration of the affiliation of the young Christian kingdom and the Christian world. The close relationship between the secular and the spiritual powers manifested itself in the presence of both the king's court and the cathedral from the beginning of the 11th century. The king was the town lord, but at the end of the century the sovereign's focus had changed. Instead the development of a clerical centre augmented a centre of almost unparalleled influence, magnitude and wealth in medieval Scandinavia. In spite of the importance of the town and its clerical institutions written sources sketching topographical conditions or giving detailed information on plot sizes and owners are scarce regarding the first 200 years.

Archaeological evidence suggests that from the beginning the town area was fairly large in a Danish context, but probably not densely built. In the 11th century the town contained a mint, at least five minor churches plus the cathedral, and during the following century a further nine churches and a convent were erected. In the mid 12th century some 70 hectares of the town was enclosed by a rampart, excluding the landing site and harbour area.

Litteratur

- Adam af Bremen. *De hamburgske Ærkebispers Historie*. Oversat af Carsten L. Henriksen. Skrifter udgivne af Selskabet til historiske Kildeskrifters oversættelse. Elvte Række 1–4. København 1930.
- Andersen, J. 1999. Roskildes middelalderlige bispegårds bygningshistorie. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1997*: 143–184. København.
- Andersen, M. 1983. Støden 24–26 – En arkæologisk undersøgelse i den vestlige udkant af middelalderens Roskilde. I: *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1982*: 27–38. Roskilde.
- Andersen, M. 1992. Rigets hovedby 1080–1300. I: Birkebæk, F.A., Verwohlt, E. & Høj, M. (red.): *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*: 119–232. Roskilde.
- Andersen, M. 2000. Roskildes middelalderlige stadsret. I: Christensen, T. & Andersen, M. (red.), *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*: 23–44. Roskilde.
- Andersen, M., Høj, M. & Sørensen, S.A. 1986. Vikingetidshus fra Bredgade i Roskilde. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1986*. 33–50. Roskilde.
- Andersen, M. & Nielsen, Å.H. 2000. En stormandsgård fra den ældre middelalder ved Sankt Jørgensbjerg kirke. I: Christensen, T. & Andersen, M. (red.), *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*: 121–144. Roskilde.
- Becker, C. J. 1981. The coinages of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c 1040– c 1046. *Studies in the Northern Coinages of the Eleventh Century*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk filosofiske Skrifter 9:4.
- Bill, J., Gøthche, M. & Myrhøj, H.M. 2000. Roskildeskibene. I: Christensen, T. & Andersen, M. (red.): *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*: 211–260. Roskilde.
- Birkebæk, F. A. 1992. Fra handelsplads til metropol 950–1080. I: Birkebæk, F.A., Verwohlt, E. & Høj, M. (red.), *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*: 37–118. Roskilde.
- Birkebæk, F. A. 2004. Roskilde Museum 1979–2004. I: Birkebæk, F.A. & Hansen, M. (red.): *Tid og sted. Roskilde Museum 75 år 2004*: 95–172. Roskilde.
- Brather, S. 1996. *Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 34. Bonn.
- Christensen, T. 1992. Før Roskilde ca. 8000 f.Kr. –950 e.Kr. I: Birkebæk, F.A., Verwohlt, E. & Høj, M. (red.): *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*: 17–36. Roskilde.
- Christiansen, N. A. 1950. Algade-Fundet. *Fra Roskilde Museum 1950. XVIII*: 5–14. Roskilde.
- Danmarks Kirker III, Københavns Amt, 1. Bind. Købstadkirker*. Nationalmuseet 1944.
- Danmarks Kirker III, Københavns Amt, 3. Bind. Roskilde Domkirke*. Nationalmuseet 1951.
- Danmarks Riges Breve 1. række, 1. og 2. bind. 789–1169*. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1975.
- Danmarks Riges Breve 1. række, 3. bind. Breve 1170–1199*. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1977.
- Danmarks Riges Breve 2. Række, 3. Bind. 1281–1290*. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1939.
- Dworaczek, M. 2003. Periodisering der frühmittelalterlichen Keramik aus Szczecin (Polen) im Lichte der Ergebnisse der dendrochronologischen Untersuchungen. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 2002, Band 50*: 257–264. Lübstorf.
- Engberg, N. 1981a. Skt. Mikkel's kirken i Roskilde. *ROMU I. Årsskrift fra Roskilde Museum 1980*: 40–58. Roskilde.
- Engberg, N. 1981b. Roskilde som tidligt kongesæde, by og handelsplads. *Historisk årbog fra Roskilde amt 1981*: 3–46. Historisk Samfund for Roskilde Amt. Roskilde.
- Engberg, N. & Frederiksen, R. 1979: Tre grubehuse fra Roskilde. I: Birkebæk, F.A. (red.): *13 bidrag til Roskilde by og egn's historie*: 151–165. Roskilde Museum.
- Eriksen, O.H. 1998. *Dendrokronologisk undersøgelse af træ fra Sct. Laurentii kirkeruin, Roskilde*. NNU rapport nr. 32, 1998. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. København.
- Etting, V. 1992. Tiderne skifter 1400–1536. I: Birkebæk, F.A., Verwohlt, E. & Høj, M. (red.): *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*: 301–387. Roskilde.
- Feveile, C. & Jensen, S. 2000: Ribe in the 8th and 9th Century. A Contribution to the Archaeological Chronology of North Western Europe. I: Hansen, S.S. & Randsborg, K. (red.): *Vikings in the West*. Acta Archaeologica vol. 71 – 2000: 9–24. København.

- Fyhn, A. 1952. Udgravningen af Sct. Dionysii Kirke i Roskilde. *Fra Københavns Amt 1951. Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt*: 45–56. Roskilde.
- Haugberg, P. 1900. *Mynntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*. Det Kgl. Danske Videnskabers Selskabs Skrifter, 6. Række, historisk og filosofisk Afd. V. I. København.
- Koch, H. D. 2000. Roskildes offentlige rum i middelalderen. I: Christensen, T. & Andersen, M. (red.): *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*: 45–110. Roskilde.
- Jørgensen, B. 1986. Forsvundne stednavne fra Roskilde amt II. *Historisk årbog fra Roskilde amt*: 41–66. Historisk Samfund for Roskilde amt. Roskilde.
- Lejrekroniken. Kroniker fra Valdemarstiden*. Oversat af Jørgen Olrik. Udg. af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse 1900–1901.
- Lindahl, F. 1985. Roskilde-smykker fra omkring 1000 til 1500-årene i Nationalmuseet. *Historisk årbog fra Roskilde amt 1984–85*: 9–33. Udg. af Historisk Samfund for Roskilde Amt.
- Lund, N. 1998. *Harald Blåtands død*. Roskilde.
- Mathiessen, H. 1920. St. Mikkel's Kirke i Roskilde. *Aarbog udgivet af historisk Samfund for Københavns Amt (med gamle Roskilde Amt) 1920*: 75–84. Roskilde.
- Mathiessen, H. 1932. Sct. Laurentii Kirke i Roskilde. En Redegørelse for Nationalmuseets Udgravning i August–September 1931. *Fra Københavns Amt 1931. Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt*: 141–180. Roskilde.
- Maixner, B. 2005. *Die gegossenen kleeblattförmigen Fibeln der Wikingerzeit aus Skandinavien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 116. Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Kiel. Bonn.
- Olsen, O. 1961. Sct. Jørgensbjerg kirke. Arkæologiske undersøgelser i murværk og guld. *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1960*: 1–71. København.
- Olsen, O. 1962. Sct. Ibs kirke i Vindebode. *Fra Københavns Amt 1962*: 61–87. Roskilde. *Roskildekroniken*. Oversat af Michael H. Gelting. Wormianum 1979.
- Roslund, M. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Lund.
- Saxo 1981. *Danmarks riges kronike*. Oversat af Jørgen Olrik 1908–11.
- Schuldt, E. 1956. *Die slawische Keramik in Mecklenburg*. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte, Band 5. Berlin.
- Schultz, C.G. 1936. Bidrag til de danske Tvillingtaarnes Udviklingshistorie. *Fra Københavns Amt 1935. Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt*: 105–140. Roskilde.
- Sindbæk, S.M. 2005. *Ruter og rutinisering. Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa*. København.
- Skovmand, R. 1942. De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1942*. København.
- Stiesdahl, H. 1952. Algade Nr. 29 i Roskilde. En Prøvegravning under en Hustomt. *Fra Københavns Amt 1951. Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt*: 61–64. Roskilde.
- Theiltoft, R. 1977. Benmagerens affaldskule. *Historisk årbog fra Roskilde Amt 1977*.
- Ulriksen, J. 1994. Hul igennem til Skomagergades fortid og Sct. Laurentii kirke. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1993*: 9–16. Roskilde.
- Ulriksen, J. 1998. *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord*. Roskilde.
- Ulriksen, J. 2000. Vindeboder – Roskildes tidlige havnekarver. I: Christensen, T. & Andersen, M. (red.): *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*: 145–198.
- Ulriksen, J. 2004. Danish Coastal Landing Places and their Relation to Navigation and Trade. I: Hines, J., Lane, A. & Redknap, M. (red.): *Land, Sea and Home: Proceedings of a Conference on Viking-period Settlement at Cardiff, July 2001*: 7–26. Society for Medieval Archaeology's monograph series.
- Ulriksen, J. 2005. Scheibenförmige Kreuzemailfibeln der Wikingerzeit und des Mittelalter in Altdänemark. *Offa 59/60–2002/03. Festgabe Joachim Reichstein*: 145–165.

Noter

- 1 Frank Birkebæk har senest argumenteret for, at Estrids stenkirke i virkeligheden kan være identisk med Skt. Jørgensbjerg Kirke, hvis ældste udgave er dateret til ca. 1035 (1992:88 ff).
- 2 Fra et område nogle hundrede meter nord for *Sæms Mark* stammer en mønt slået i Wilton i Edward Bekenderens navn. Mønten blev fundet i 1994 ved havearbejde. (ROM j.nr. 1678.)
- 3 Endelsen *-toft* har også fundet anvendelse i bebyggelser fra vikingetiden.
- 4 Klosteret lå på nordsiden af domkirken.
- 5 Jf. desuden kronikker af N.A. Christiansen 9/7 1954 i hhv. Roskilde Dagblad og Roskilde Tidende.
- 6 Roskilde Arkæologiklubs rapporter findes på Roskilde Museum. Et fornemt eksempel på værdien af indsatsen fremgår af Roy Theiltofts analyse af kammageraffald fra Bredgade (Theiltoft 1977).
- 7 Pers. comm. mus. insp. Ph.D. Anne Pedersen, Nationalmuseet i København.
- 8 Fra Roskilde stammer angiveligt endnu en korsmaljefibel, der kan placeres i 9.-10. århundrede, men findestedet og de nærmere fundomstændigheder kendes ikke.
- 9 Fra Sjælland f.eks. skattefund fra Kulhusgården og Store Tårnby. På Bornholm kendes kufiske mønter i skattefund fra anden halvdel af 11. århundrede (Skovmand 1942).
- 10 Sømme herreds tingsted vides at have ligget vest for domkirken i hvert fald siden 1200-tallet.
- 11 Biskop i Roskilde fra 1074 til 1088.
- 12 Roskilde stadsret §23. Jf. M. Andersen 2000.
- 13 Jf. ovenfor samt Koch 2000:58 ff.
- 14 Spedalskhedshospitalet kendes først med sikkerhed i 1200-tallet.